

UOT 75

ORCID: 0009-0002-8763

DOI: 10.52094/BYHO3495

Murad Hatəm oğlu Qurbanov
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası
Magistrant
mqurbanov201@gmail.com

AZƏRBAYCAN BƏDİİ ŞÜŞƏ SƏNƏTİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ MÜASİR BƏDİİ AXTARIŞLAR

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda bədii şüşə sənətinin formalaşması və inkişaf yolu qədim dövrlərdən müasir mərhələyədək ardıcıl şəkildə təhlil edilir. Obsidianın ibtidai icmaların həyatındakı rolundan başlayaraq Qafqaz Albaniyası dövründə yerli şüşə istehsalının təşəkkülü, orta əsrlərdə Gəncə, Qəbələ və Şamaxı kimi şəhərlərdə sənətin yüksəlişindən bəhs olunur. Eləcə də burada şəbəkə sənətinin memarlıqla vəhdətdə inkişafı geniş şəkildə işıqlandırılır. XVIII–XIX əsrlərin mürəkkəb ictimai-siyasi dəyişiklikləri fonunda bədii şüşə sənətinin inkişaf dinamikası təhlil olunur. Xüsusilə şəbəkə ənənəsinin qorunaraq nəsil-dən-nəslə ötürülməsi və XX əsrdə vitraj sənətinin keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəlməsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Qeyd edilir ki, bədii şüşə sənəti Azərbaycan mədəniyyətində ənənə ilə yeniliyin vəhdətini təcəssüm etdirən, milli üslubu müasir bədii axtarışlarla sintez edən sənət sahələrindən biridir.

Açar sözlər: bədii şüşə sənəti, dekorativ-tətbiqi sənət, obsidian, Qafqaz Albaniyası, orta əsrlər, şəbəkə sənəti, vitraj.

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənəti əsrlərin sınağından keçmiş zəngin ənənələrə və çoxşaxəli inkişaf yoluna malikdir. Özünəməxsusluğu ilə seçilən bu sənət sahələri arasında bədii şüşə sənəti öz orijinal və estetik ifadə tərzini seçilir. Şüşə zahirən sadə material kimi görünə də onun şəffaf quruluşu, işıqla qarşılıqlı təsiri və zəngin rəng çalarları sənətkarın əlində güclü estetik ifadə vasitəsinə çevrilir. Qədim köklərə malik olan bu material zaman keçdikcə təkcə məişət əşyalarının istehsalında deyil, müstəqil bədii dəyərə sahib sənət sahəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda bədii şüşə sənətinin təşəkkülü qədim tarixi dövrə gedib çıxır. Arxeoloji araşdırmalar ölkə ərazisində şüşədən hazırlanmış müxtəlif

məmulatların mövcudluğunu sübut edir və bu faktlar həmin sənət növünün erkən dövrlərdən etibarən inkişaf etdiyini göstərir. Təbii ki, Azərbaycanın coğrafi ərazisinin mühüm ticarət yolları üzərində yerləşməsi sənətkarlığın müxtəlif təsirlərlə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə yerli ustalar fərqli bədii ənənələri yaradıcı şəkildə mənimsəyərək milli xüsusiyyətlər daşıyan özünəməxsus üslub formalaşdırmışlar.

İnsanlığın şüşə ilə ilk tanışlığı təbiətin özü vasitəsilə – vulkan püskürmələri nəticəsində yaranan obsidianla (vulkan şüşəsi, dəvəgözü) baş vermişdir. Parlaq səthi və son dərəcə iti kəsicici xüsusiyyətləri ilə seçilən bu təbii material Daş dövründə mühüm əhəmiyyət daşımış, insanlar tərəfindən qəlpələr, kəsicilər, qaşovlar və digər əmək alətlərinin hazırlanmasında geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusilə Paleolit mərhələsində obsidianın möhkəmliyi və iti uclu formaya salınma imkanları onu əvəzsiz xammala çevirmişdi. Vulkanik ərazilərdə bu materialın xüsusiyyətlərini müşahidə edən ibtidai icmalar zamanla ondan məqsədyönlü şəkildə faydalanmağa başlamışdılar.

Azərbaycanın müxtəlif eneolit və neolit abidələrindən tapılan obsidian məmulatları bu materialın həm yerli istehsalda, həm də uzaq məsafəli mübadilə əlaqələrində mühüm rol oynadığını sübut edir. Bu faktlar göstərir ki, şüşənin ilkin forması olan obsidian Azərbaycan ərazisində ibtidai icmaların maddi mədəniyyətində mühüm yer tutmuşdur.

Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim dövlətlərdən biri olan Qafqaz Albaniyası dövründə də dekorativ-tətbiqi sənət yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı və bu sahələrdən biri də bədii şüşə sənəti olmuşdur. Aparılan arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, həmin dövrdə şüşə istehsalı təkcə mövcud olmaqla kifayətlənməmiş, həm də geniş yayılmış və yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Şamaxı, İsmayilli, Mingəçevir, Gəncə, Qəbələ və Yuxarı Qarabağ ərazisində aşkar edilən şüşə nümunələri bu sənətin coğrafi baxımdan geniş yayıldığını təsdiqləyir. Tapıntılar arasında hazır məmulatlarla yanaşı, şüşə kürələri, istehsal tullantıları və s.-in aşkar olunması burada yerli istehsalın mövcudluğunu göstərir. Bu faktlara Azərbaycanın qədim dövrlərdə şüşə istehsalı mərkəzlərindən biri olduğunu deməyə əsas verir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılan şüşə məmulatları forma və təyinat baxımından olduqca zəngindir. Vazalar, piyalələr, kuzələr, qədəhlər, ətirqabılar, kuboklar və digər qab nümunələri yalnız gündəlik məişət ehtiyaclarını ödəmək məqsədi daşımırdı, onlar eyni zamanda estetik zövqün və bədii düşüncənin məhsulu idi. Bu nümunələrin bəzilərində incə relyeflər, qabartmalar və ritmik naxış elementləri diqqəti cəlb edir. bu dövrə aid olan şüşə

məmulatlarının rəng palitrası da olduqca geniş idi. Göy, yaşıl, sarı, qırmızı, qara və bənövşəyi çalarlarda hazırlanmış nümunələr ustaların texniki və bədii imkanlarının yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

Mütəxəssislərin araşdırmalarına əsasən, Azərbaycanda bədii şüşə əsasən iki üsulla – qədim dövrlərdə tökmə və daha sonralar isə geniş yayılmış üfürmə texnikası ilə hazırlanmışdır. Bu texnoloji üsulların tətbiqi zaman keçdikcə təkmilləşdirilmiş, nəticədə həm keyfiyyət, həm də bədii ifadə imkanları artmışdır. Artıq IV əsrdən etibarən əhalinin şüşə məmulatına olan tələbatının əsasən yerli ustalar tərəfindən ödənilməsi arxeoloji materiallarla da təsdiqlənir. Bu isə daxili istehsalın güclü və davamlı xarakter daşdığını göstərir.

“Yerli şüşə istehsalından bəhs edərkən şüşə qapların üzərində olan toxuma və konnellyür şəkilli naxışlar da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin naxışlar ərazimiz üçün səciyyəvi olub, bunların ilk rüşeymini məhz Azərbaycanla bağlamaq lazımdır. Belə ornamentli şüşə qaba heç yerdə təsadüf edilməmişdir. Halbuki Azərbaycan üçün səciyyəvi olan bu əlamətin qabların üzərinə nəqş edilməsi eneolit dövründən başlamış indiyədək ənənəvi şəkildə davam edir. Bu və ya digər ölkədə yerli şüşə istehsalının varlığını sübut edən ən tutarlı elm dəlillərindən biri də şüşə bişirilən kürənin olmasıdır. Belə kürələrdən biri 1962-ci ildə R.M.Vahidov tərəfindən Qafqaz Albaniyası ərazisində Torpaqqala (Qax rayonu) yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tapılmışdır. Müəllif həmin kürəni IV-VI əsrlərə aid edir” [1, səh. 128].

Bu gün həmin dövrə aid qiymətli nümunələr Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunur. Onlardan biri 1938-ci ildə arxeoloq Yevgeni Paxomov tərəfindən İsmayılı rayonunun Qalagah kəndi ərazisində küp qəbirdən aşkar edilmiş açıq yaşıl rəngli şüşə badədir. Zərifliyi ilə seçilən bu nümunə üstədən aşağıya doğru maili qabartmalarla bəzədilmişdir və həm forma harmoniyası, həm də icra texnikası baxımından yüksək sənətkarlıq nümunəsi hesab olunur.

Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə də inkişaf etmiş bədii şüşə sənəti xalqımızın yüksək estetik zövqünü və texniki ustalığını parlaq şəkildə əks etdirir. VIII-X əsrlərdə Gəncə, Qəbələ, Şamaxı və Mingəçevir kimi mühüm şəhərlərdə istehsal olunan şüşə məmulatları forma və dekor baxımından əhəmiyyətli yeniliklərlə seçilirdi. Bu dövrdə həm məişət qabları, həm də bəzək əşyaları geniş yayılmış, yaşıl çalarlı şüşə nümunələri üstünlük təşkil etmişdir. Üfürmə üsulu ilə yanaşı qəlibə tökmə texnikasının tətbiqi sənətkarlara daha

mürəkkəb formalar yaratmağa imkan vermiş, həmçinin ornamentlərdə həndəsi və nəbati motivlər əsas yer tutmuşdur.

XI-XV əsrlərdə feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi və şəhər mədəniyyətinin yüksəlişi bədii şüşə sənətinin də inkişafını sürətləndirmişdir. Bu mərhələdə dekorativ tərtibat daha incə və zərif xarakter almış, motivlər kiçildilmiş və ornamental üslub güclənmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə real təsvir elementləri və zəngin rəng çalarları ön plana çıxmışdır. Memarlıqla sıx bağlı olan şəbəkə sənətinin təşəkkülü də şüşənin bədii imkanlarını genişləndirmiş, məscid, saray və türbələrin pəncərə kompozisiyalarında rəngli şüşə elementləri xüsusi estetik təsir yaratmışdır. Beləliklə, Azərbaycan bədii şüşə sənəti əsrlər boyu davamlı inkişaf yolu keçərək milli mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

XVIII əsrdə Azərbaycanın feodal xanlıqlara bölünməsi ölkənin ictimai-siyasi həyatına təsir göstərsə də, memarlıq və dekorativ-tətbiqi sənətlər xüsusi inkişaf mərhələsi yaşadı. Şəhərlərdə sənətkarlar əsasən əsnaf birliklərində birləşsələr də, bu qurumlar zəif təşkil olduğundan ölkə miqyasında ciddi təsir gücünə malik deyildilər.

Bu dövrdə bədii şüşə istehsalı davam etdirilir, müxtəlif formalı məişət və bəzək əşyaları hazırlanırdı. Vazalar, çıraqlar, ətir qabları, biləzik və muncuqlar ornamental, süjetli və xəttatlıq motivləri ilə bəzədilirdi. Eyni zamanda şəbəkə sənəti də yüksək səviyyədə inkişaf edirdi. Taxta konstruksiya üzərində mismarsız yığılan və rəngli şüşələrlə tamamlanan şəbəkə nümunələri həm məişət əşyalarında, həm də memarlıq abidələrinin tərtibatında geniş istifadə olunurdu. Bu sənətin ən gözəl nümunələri Şəki Xan Sarayı və Şəkixanovların evində qorunub saxlanılmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və imperiya bazarından idxal olunan zavod istehsalı şüşə məmulatları yerli şüşə sexlərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq, şəbəkə sənəti əsasən Şəki və Bakı kimi mərkəzlərdə inkişaf etməyə davam etdi.

“Müsbət haldır ki, müasir dövrdə milli ənənələr ilə bağlı olan şəbəkə sənəti də yaşadılır. Dünyada bir bənzəri olmayan şəbəkə sənəti müasir dövrdə yalnız Azərbaycanda, Şəki şəhərində qorunub saxlanılır və yaşadılır. XXI əsrdə Şəki şəhərində xalq sənətinin bu sahəsi ilə çoxlu sayda peşəkar sənətkarlar məşğul olmaqdadır. Bu baxımdan Şəkinin tanınmış şəbəkə ustası, 40 ildir şəbəkə sənəti ilə məşğul olan Soltan İsmayılovun, şəbəkə sənətini atasından öyrənmiş və ömrünün 34 ilini bu sənətə həsr etmiş usta Tofiq Rəsulovun, Şəkinin tanınmış şəbəkə ustası olmuş Usta Əşrəfin şagirdlərindən biri olmuş,

artıq 24 ildir şəbəkə sənəti ilə məşğul olan usta Hüseyn Hacımustafazadənin və bir çox digərlərinin adlarını xüsusən vurğulamaq lazımdır” [4, səh.140].

Beləliklə, ənənəvi şəbəkə sənətinin qorunub saxlanması və ustad-şagird ənənəsi ilə yaşadılması Azərbaycan şüşə mədəniyyətinin fasiləsiz inkişaf xəttini təmin etmişdir. Bu xətt XX əsrdə yeni bədii mərhələyə qədəm qoyaraq vitraj sənətində müasir ifadə vasitələrinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan vitraj sənətini müasir tərzdə inkişaf etdirən nümayəndələrindən biri Ağasaleh Nuriyevdir. O, yaradıcılığı ilə şüşəni sadə dekorativ materialdan çıxararaq onu fəlsəfi və monumental ifadə vasitəsinə çevirmişdir. Onun əsərlərində rəng, işıq və ornament vahid bədii sistem kimi işləyir; milli xalça təfəkkürü, Şərq həndəsəsi və Avropa monumental məktəbinin prinsipləri sintez olunaraq memarlıq məkanına yeni estetik nəfəs gətirir. Rəssamın xüsusilə ictimai binalar üçün yaratdığı iri həcmli vitraj kompozisiyaları interyerə yalnız bəzək yox, həm də mənəvi dərinlik qazandırmış, şüşənin içindən süzülən işıq vasitəsilə tamaşaçını düşüncəyə və daxili harmoniyaya səsləmişdir. Onun yaradıcılıq yolunun zirvələrindən biri olan Bibiheybət məscidi üçün işlədiyi vitrajlar isə abstrakt ornament dili ilə milli və dini simvolikanı birləşdirərək məkanın ruhunu işıqla ifadə edən nadir sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, Sovet dövründə incəsənətin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi bədii şüşə sahəsinə yeni texniki və estetik imkanlar qazandırdı; monumental layihələr, ictimai binaların bədii tərtibatı və sənaye istehsalının genişlənməsi bu sənətin inkişafını sürətləndirdi. Müstəqillik illərində isə milli ənənələrə dönüş meyli daha da gücləndi, şüşə həm memarlıqda, həm də dekorativ-tətbiqi sahədə geniş tətbiq olunmağa başladı və ənənə ilə müasirlik arasında yeni yaradıcı balans formalaşdı.

Bu gün Azərbaycanda bədii şüşə və şəbəkə sənəti qədim ənənələrə söykənərək müasir bədii axtarışlarla zənginləşir və tətbiqi sənətin aparıcı sahələrindən biri kimi inkişafını davam etdirir. Müasir dövrdə bədii şüşə sənətinin əsas nümayəndələri sırasında Murad Allahverdiyev, Salxab Məmmədov, Tahir Rəsulov, Əlikram Zəkiyev, Tahir Sadıqov, Rəşid Rəsulov, Fərid Qasimov və başqalarını göstərmək olar. Onların fəaliyyəti milli şüşə sənətinin həm ənənəvi, həm də yenilikçi istiqamətlərdə yaşadıldığını və inkişaf etdirildiyini nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev M.Ə. Bədii şüşənin inkişaf mərhələləri // Metodik vəsait, Bakı 2005.
2. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı 1982.
3. İsayeva A. Orta əsrlər dövründə Gəncədə bədii şüşə sənəti // AMEA Gəncə Bölməsi Xəbərlər Məcmuəsi İctimai və humanitar elmlər seriyası №1 (11), 2025. səh 113-117
4. Zəkiyev Ə.C. Bədii şüşə sənətinin inkişaf mərhələləri // Dərs vəsaiti, Bakı 2024.

Мурад Хатем оглы Гурбанов

Исторические корни и современные художественные поиски азербайджанского искусства художественного стекла

Резюме: В статье последовательно анализируется процесс формирования и развития искусства художественного стекла в Азербайджане от древнейших времен до современного этапа. Начиная с роли обсидиана в жизни первобытных общин, рассматривается становление местного стеклоделия в период Кавказской Албании, а также расцвет данного искусства в средние века в таких городах, как Гянджа, Габала и Шемаха. Особое внимание уделяется развитию искусства шебеке в единстве с архитектурой. Анализируется динамика развития художественного стекла на фоне сложных общественно-политических изменений XVIII-XIX веков. Подчеркивается сохранение традиций шебеке и их передача из поколения в поколение, а также качественно новый этап развития витражного искусства в XX веке. Отмечается, что искусство художественного стекла является одной из сфер азербайджанской культуры, в которой воплощается единство традиции и новаторства, синтез национального стиля и современных художественных поисков.

Ключевые слова: художественное стекло, декоративно-прикладное искусство, обсидиан, Кавказская Албания, средние века, искусство шебеке, витраж.

Murad Hatam oghlu Gurbanov

**Historical Roots and Contemporary Artistic Explorations
of Azerbaijani Art Glass**

Summary: The article provides a comprehensive analysis of the formation and development of Azerbaijani art glass from ancient times to the modern period. Beginning with the role of obsidian in the life of prehistoric communities, it examines the emergence of local glass production during the period of Caucasian Albania, as well as the flourishing of this art in the medieval cities of Ganja, Gabala, and Shamakhi. Special attention is given to the development of the shebeke tradition in close unity with architecture. The dynamics of art glass development are analyzed against the backdrop of the complex socio-political changes of the 18th-19th centuries. Particular emphasis is placed on the preservation and intergenerational transmission of the shebeke tradition, as well as on the qualitatively new stage reached by stained-glass art in the 20th century. The study concludes that art glass in Azerbaijan represents a field in which tradition and innovation converge, synthesizing national stylistic features with contemporary artistic explorations.

Key words: art glass, decorative-applied art, obsidian, Caucasian Albania, Middle Ages, shebeke art, stained glass.